

בוח התרבות ותרבות הבוח

1933, איתמר בן-אבי מנסה להוציא עיתון עברי באותיות לטיניות. העיתון נסגר בעקבות מחאה ציבורית

תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל חלק ראשון

עורכת ומחברת ראשית: זהר שביט. עורך הסדרה:
משה ליסק. האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
ומוסד ביאליק, 690 עמודים, 185 שקלים

ברוך קימרינג

מש עשרה שנה השקיעו מחבריו של הקובץ המונומנטלי הזה ועורכיו בהכנתו, והתוצאות אכן ראיות לכל שכן, לפחות מבחינת עושר החומר המובא בו וראשוניותו. הקובץ מסכם לפרטיו את תהליכי בנייתם של חלקים מהתרבות העברית ציונית בארץ, מהגל הראשון של ההגירה היהודית המודרנית עד לכינונה של המדינה הישראלית, ואף מעט לאחר מכן. גישת הקובץ היא מוסרית-סוציולוגית מעיקרה – כלומר מתמקדת לא בניתוח הטקסטים, האופנת כל כך כיום ב"לימודי תרבות", אלא בתולדות ארגונים כגון מערכת חינוך, כתבי עת ועיתונים, הוצאות לאור, קבוצות תיאטרון, תזמורות, ועד הלשון, מוזיאונים, וכד' – גישה שניתן לראותה ככלכלה הפרי ליטית של התרבות.

גישה זו מבורכת בעיקרה, אף על פי שהתמקדות זו במבנים, כפי שאראה בהמשך, מוליכה לטשטוש של תכני התרבות העברית-המקומית. יש להוסיף שלמרות אופיו האנציקלופדי-ימשהו של הקובץ, עומס היתר והידירה לפרטי-פרטים, ניתן לקרוא בו במידה עצורה ובקלות יחסית בזכות החומר המרתק והכתיבה הבוהרת בדרך כלל.

נקודת המוצא של הקובץ היא שלפחות חלק מהמסגרות ששימשו כגלעני המרכזים התרבותיים בפלשתינה נוצרו באירופה, נקלעו שם ל"משבר" והועברו לארץ, לעתים עם חניית ביניים במערב אירופה או באמריקה, תוך כדי התאמתם לתנאי המקום. מבחינה זו ההצגה והניתוח של מקרה להקת "הבימה" הוא פריגמטי (שמעון לביארי), ואין זה מקרה שהוא תופס מקום מרכזי בקובץ.

שני מרכזים תרבותיים מתהווים – זה שבצפון אמריקה וזה שבפלשתינה – מתחרים ביניהם על משיכת יוצרים ומוסדות מהמרכז האירופי. מרכז זה אמנם קורס כשוק צרכנים "טבעי", אך עדיין רומינגניט ובעל יכולת לגייס משאבים חומריים. התחרות בין שלוש המרכזים של התרבות העברית הוכרעה, לדעת זהר שביט, כאשר "החל באמצע שנות העשרים תפס המרכז הארצי-ישראלי את ההגמוניה בין מרכזי התרבות העברית, אף כי המרכז הספרותי נתמך עדיין כלכלית, כמו כל החברה היישובית, על ידי היהודים באירופה ובארצות הברית" (עמ' 55).

בצדק מושם הדגש בקובץ בשפה העברית, כאשר רוב מרכיבי "סל" התרבות סובבים סביבה, והציר המרכזי של השפה העברית הוא הספרות בעברית. ואר לם כאן מסתבכים הכותבים והעורכים באחת הסתירות הפנימיות הלא מעטות המצויות בו, שכן "תחיית העברית לא היתה תחיית בכתובין" (כשפה כתובה תמיד היתה חיה וקיימת), אלא ביצירת שפת דיבור מודרנית היכולה לשמש הן כשפת חולין ויום-יומית והן כשפה לכתובה ולהתבטאות במדעים ובפרופסיות השונות. השפה העברית (לא בהכרח זו המקראית) היתה השפה האליטיסטית והגבוהה של היהודים בעולם, שפת הארץ ריינות ושפת הגברים-המשכילים, יוצרי תרבויות הקור דש והחול. לצדה היו תמיד לפחות שתי שפות נוספות – השפה היהודית-העממית המדוברת (בעיקר היידיש – או היהודית-הספרדית), ושפת המקום. שלוש השפות השלימו זו את זו בהיררכיה מוסכמת.

התחרות, עד כדי מלחמת תרבות בין היידיש לעברית, פוצה בשני העשורים האחרונים של המאה ה-19, כאשר שתי השפות הללו החלו לפרוץ. ואולם לידיד היה יתרון על פני העברית משום שהיתה מלווה גם בפריחה תרבותית. התחרות נסבה תחילה על שוק צרכני התרבות, ורק מאוחר יותר על השפה שתשמש כ"שפת לאום". לידיד היו שני יתרונות על פני העברית

של התרבות העברית באירופה. לא רק שהתרבות העברית באירופה התקיימה במצב של דיגלוסיה (רבי שונות) ושל מה שניתן לכנות בהשאלה כ"דיגלוסיה תרבותית" (רבי-תרבותיות), אלא שלמערכת התרבותית (הזאת) לא ניתנה אפשרות לתפקד כמערכת "נורמלית", מפני שלא היה צורך ולא ניתנה לגיטימציה להתרבות המערכת, תהליך המאפיין כל מערכת תרבותית "טבעית" (עמ' 54).

זהר שביט רואה בצדק בבואו של י"ח ברנר לארץ את התחלת בנייתו של ה"מרכז העברי" החלופי במקום. "מרכז", על פי תפיסת מחבריו הקובץ, אינו בהכרח מושג איכותי, אחרת-העמי או רובנבואני, אלא תשתית מוסרית של מסה קריטית של יוצרים, יומים, עיתונים, קבצים פריודיים, מו"לים, אמצעי דפוס והפיצה ובעיקר שוק של צרכני תרבות, כדי שכל אלה יוכלו לשאת את עצמם מבחינה כלכלית. לצורך זה, ברנר לא היה רק סופר מוערך ופובליציסט בזכות עצמו, אלא בעיקר יום, מו"ל, עורך ומנהיג. ואולם מסה קריטית כזאת של יצרנים ושל צרכנים עדיין לא היתה מצויה במקום, ועל כן הרבה ברנר לשתף בקבוצתו כותבי עברית מאירופה ומאמריקה ואף ניסה נואשות למצוא שווקים שם.

הירצחו של ברנר ב-1921 גרם דמורליזציה בקרב יצרני הספרות והתרבות בארץ שלווה במשבר כלכלי עמוק, ואלה הביאו קרוב לקריסת הספרות העברית בארץ. ואולם באמצע שנות העשרים, דווקא על רקע משבר כלכלי קשה, החלה מעין פריחה – לפחות מבחינת ההיצע של כתבי עת ספרותיים תרבותיים, ששביט סוקרת אחד לאחר. תחילה מגיעים ארצה סופרים מתחילים, כגון ש"י עגנון ודבורה כארון, ובין 1924 ל-1926 מגיעים סופרים ויומי תרבות מבוססים יותר, בראש ובראשונה ח"נ ביאליק.

בואו של ביאליק סימן מעין מאבק על הדומיננטיות בחיי הספרות והתרבות בין אלה שזה עתה באו מאירופה אך כבר היו בעלי מוניטין, לבין ה"מקומיים" והוותיקים יותר, כשכל קבוצה חיפשה לעצמה בעלי ברית, קהל קוראים ותמיכה כלכלית באירופה ובארץ. ריקה. כבר ב-1922 החל להופיע "הדים", הצנוע בהי קפו אך מגוון בתוכנו, בעריכת אשר ברש ורבינוביץ' ובהשתתפות אברהם שלונסקי ויצחק למדן. החל ב-1926 ובמשך כשבע שנים יצא לאור השבועון "בתובים", בעריכת יעקב שטיינמן ומאוחר יותר שלר נסקי, תחילה כביטאון אגודת הסופרים (שנוסדה ב-1926), ולאחר מכן, בעקבות סכסוך עם ח"נ ביאליק וקבוצתו, כדבורה של האפוזיציה ה"מודרניסטית" למסדר בספרות העברית. בגלגולו הראשון פורסמו בו יצירות משל טשרניחובסקי, ברש, שמעוני, זלמן שניאור ומתתיהו שהם; ואילו בגלגולו השני פורסמו בו שירים של אלכסנדר פון, שלונסקי ואלתרמן. ב-1933 פרשה חבורת "יחידו" בהנהגת שלונסקי מ"כ" תובים" וייסדה את "טורים", שהיה ייחודי באוריינות ציה האוניברסליסטית-הומניסטית (כלומר "לא פטריסטי") שלו.

ב-1939 התפרקה גם חבורת "יחידו", על רקע ויכוח על מידת הפוליטיזציה של הספרות. שביט טוענת שזו היתה נקודת תפנית, שממנה ואילך קבוצות היוצרים התפלגו יותר על רקע פוליטי-מפלגתי מאשר בשל מאבקים בין אסכולות אמנותיות. עם זאת, למדן הצליח להוציא ב-1938 את "גיליונות", כתב עת "לאי פוליטי" אך מעורב בענייני היישוב" המוקדש כולו לפרוזה. ס' יוהר פירסם בו את "אפרים חזר לאספסת" ו"לילה בלי יריות". כן התפרסמו ב"גיליונות" יצירות משל אורפן, שחר, אהרון אמיר, יהושע בריינסקי, דבר רה כארון, א"א קבא ושנברג-שנהן. מן הפרספקטיבה של חומן, הוויכוחים והמאבקים

רית, שניהם קשורים זה בזה: האחד, שהרוב המכריע של היהודים בעולם הכירו אותה, וזה בגלל היתרון השני – שאותו, משום מה, כותבי בקובץ שוכחים או משכיחים – והוא שהיידיש, אף שנכתבה באותיות עבריות, היתה הרבה יותר "דידורית" למשתמש. עד היום, אחרי ניצחונה המוחלט של העברית בארץ ושכ" לולה עד לבלי הכר, גם קוראים המנוסים והמשכילים ביותר אינם יודעים כיצד לקרוא ולהגות מלה בלתי מוכרת להם בטקסט עברי לא-מנוקד (ואיפה בכלל מנקד דים היום, וכמה יודעי עברית על בוריה מסוגלים לנקד בכלל, אלא אם כן זהו מקצועם?).

אף על פי כן, מאמצע שנות השמונים של המאה ה-19 החל גידול דרמטי בצריכת פריטי תרבות כתובים בעברית. לכרך הראשון והכרך השני של "המא" סף" 1984-5, למשל, היו יותר מעשרת אלפים מנויים. הרביעית הראשון בעברית, "אהבת-ציון" של אברהם מאפו, נמכר בעת הופעתו ב-1857 ב-1,200 עותקים, אך בין 1870 ל-1898 זכה לחמש מהדורות של אלפי עותקים. בתקופת פריחה זו החלו להופיע, או הופיעו מחדש, כתבי עת ועיתונים כמו "שילוח", "הזמן", "היום" ו"צפירה". אך יש לזכור שבאותו הזמן פרחו עיתונים וכתבי עת ביידיש שתפוצתם היתה גדולה פי כמה וכמה, וחלק מהעיתונים בעברית הוציאו מהדורות או מוספים ביידיש כדי לסבסד את הפרסום בעברית. לקראת תום המאה ניכרה ירידה דרמטית בצרכני פריטי תרבות העברית, ומרבית המו"לים וכתבי העת לא יכלו להתחזק מעמד מבחינה כלכלית.

שביט משערת שהפריחה היחסית היתה חלק מהמורדניזציה ויצאת היהודים מהגטו, הרת והקהילה. בשלב הראשון פתחו הפריטים האליטיסטיים (ה"רש" מיים") בעברית למשכילים היהודים במזרח אירופה צוהר לעולם המודרני. ואולם משלמרו היטב את שפת המקום שוב לא נזקקו לתיווך העברית ופנו לשפת המקור. מלבד זאת, העברית לא הצליחה להתרבר באי רופה, דבר שהידיש כן הצליחה בו. כלומר, היידיש הצליחה לספק כלים לתרבות "גבוהה" ו"נמוכה" גם יחד, לספוג ולקלוט לתוכה באורח דינמי ואותנטי את מכלול עולם המושגים ותפיסות העולם החילוני שהיהודים שעדיין נותרו במסגרת גבולות הקהילה האתנית נזקקו להם. סופרים, עורכים, מו"לים, יומים וספקי התרבות העברית מצאו את עצמם בלא שווקים וכלי דורשים למרכולתם. העברית נותרה אליטיסטית, וספיקת הדגל שלה, "השילוח", ירד בתפוצתו לכדי 700 מנויים בלבד בכל העולם עד שנסגר.

כאן באה התזה המעניינת ביותר מבחינתו בקובץ כולו, אף שאין היא מנוסחת בצורה כה גלויה ובוטה כפי שיעשה כאן, כשירות לקוראים. התזה עצמה אינה חדשה בספרות המקצועית הנכתבת על לאומיות בער"ל, אך היסטוריונים בעלי זהות עצמית ציונית מגויסת נוהרו עד כה מלאמץ אותה, לבל ייפגע כביכול תומה המוסרי של התנועה. וכך גורסת התזה הזאת: משראו האינטלקטואלים, הסופרים והמו"לים העבריים שהם מאבדים את קהל קוראיהם, ושגם בצפון אמריקה לא נוצרה מסה קריטית של קהל צרכנים חדש, הם חברו אל התנועה הלאומית כדי לברוא לעצמם קהל צרכנים ו"עם" בלעדי משל עצמם. מכאן המקור למה שזהר ויעקב שביט מכנים "העברת המרכז התרבותי מאירופה לארץ ישראל".

מכאן גם הכרות היידיש כ"תרבות הגלות", מכאן הגישה התקופתית והבלתי מתפשרת נגדה ובניית תרבות הבועה העברית בארץ. וכך מנסחת זאת שביט: "הכרה זו במצב המלאכותי של הספרות העברית באי רופה, שמאוחר יותר הפכה אצל אנשי הספרות להכרה מנוסחת ומודעת ודחפה להעברתו של המרכז הספרותי לארץ ישראל, נבע מניתוח מופתת יותר של קיומה

המרים בין הקבוצות והיוצרים השונים אינם יכולים שלא להעלות חיוך על שפתי הקוראים. המאבקים על מעמד ועוצמה אישית וקבוצתית, על קהל קוראים ומקורות מימון הם כמעט מובנים מאליהם. ואולם חילוקי הדעות בין ה"אסכולות" השונות נראים היום מגוחכים כלשהו, שהרי היתה הסכמה מלאה בקרב כל הקבוצות על עיקרי ה"הגמוניה העברית", והדגמים התרבותיים שנגרס כולם היו מאוחדים היו בראש וראש שונה "ההווה הגלותי" (כלומר תרבות היידיש), "היי" שוב הישן", "מושבות הברון" ואפילו ה"עיר" (אם כי רובם ככולם שוכני ערים היו), ה"כפר הערבי" וה"תרבות הלוונטינית" והמפגרת שהוא ייצג (יעקב שביט, עמ' 15).

סקירה חשובה, אף כי יושבנית במקצת, מוקדשת להתפתחות הוצאות הספרים המקומיות, תחילה הפרטיות ולאחר מכן המפלגתיות והציבוריות. מרבית המו"לות העברית, כמו הסופרים והספרות, מקורה במזרח אירופה ובמערבה, ואף שגם מעברה לארץ היה כרוך במשברים, מאות (ולעתים אלפי הכותרים), רובם מתורגמים אך גם עבריים מקוריים, המיוחסים למו"לים שונים, מציינים תמונה מרשימה מאוד. בתוך כ-20 שנה ניתן היה לקרוא בעברית את רוב הקלאסיקה האירופית, ונוצר מפגש תרבותי נדיר.

הצד השני של המטבע היה הגבחת חומות העברית לאותו דור שנוצר פה, והפיכת הדור הזה לתודע-לשוני, חרית-תרבותי ופארוכיאלי (אם לא בור במידה רבה), לעור מת המסורת הרב-לשונית והרב-תרבותית של היהודי הגלותי, מעין אנטי-תרבות לאינטלקטואל היהודי, שבעיני מי ייצג אדם כאלוהו בחור (אליה בוחער ביידיש או Elia Levita, 1549-1469) שנולד בגרמניה וחי באיטליה. בחור חיבר מילון לטיני-גרמני-עברי, ספר דקדוק עברי, ספרי פילוסופיה ושירה עברית מחזרות במשקל אשכנזי וספריו גם יחד. בוחר גם עיבר ליידיש שני ספרים איטלקיים פופולריים מאוד, "בבא דאנטווא" (או "בבא בוך") ו"פארוי אונד וויענה". הוא אף נתן שיעורי עברית וקבלה למשכילים נוצריים ולקרדינל של רומא. אנשים כאלה מן הגנמק היה שיצחו מחו במסגרת התרבות החד-לשונית שקמה כאן.

כבר בסביבות 1903 כוננו שני המוסדות ששיחקו בהמשך תפקיד מכריע בכפייה הפוליטית והביורוקרטית של הלשון העברית בארץ ישראל: "אגודת המו"רים העבריים בארץ ישראל" ו"ועד הלשון". תפקידם היה לאגד את המורים שלימדו בבתי ספר שונים בעלי אוריינטציות שונות סביב תוכנית לימודים עברית אחידה, ולהגיע לסטנדרטיזציה במינוחים, במבטא ובחידושי הלשון. בפרקים שכתב רפאל ניר על העברית יש קבלה של המוסכמה כי במושבות לימדו, דיב ווידעו עברית כמעט מראשית, והתעלמות מכתביהם הביקורתיים של אחד העם, ואחר כך של בנימין הרשב, המראים כי אולי לימדו במקצת עברית אך עד ראשית שנות העשרים זו בהחלט לא היתה השפה המדוברת. עם זאת צורך ניר כי פתיחת שתי ה"גמינסיות העבריות" בתל אביב ובירושלים בין 1906 ל-1910 – למרות מיעוט התלמידים בהן – העניקה יוקרה מיוחדת לעברית.

מלחמת הלשונות פוצה במלוא עוזה, כידוע, כאשר החליט הארגון הפילנתרופי היהודי הגרמני "העזרה" לכונן בי"ס גבוה למדעים וטכנולוגיה בחיפה, ה"טכניקום", וגימנסיה ריאליט לצרו, וקבע כי שפת ההוראה תהיה השפה המדעית האוניברסלית של אז, הגרמנית. ההחלטה עוררה מעין מרד של תלמידים ומורים בכל יתר בתי הספר של רשת "עזרה", ומהר מות שניר מסכמן בלשון המעטה: "המתיחות גברה במידה כזאת, שהיה צורך בהתערבות המשטרה הטורקית" (עמ' 112). תגובה אחרת להחלטה "עזרה" היתה כינוס ישיבה מיוחדת של הקונגרס הציוני, שבה הוחלט להקים אוניברסיטה בירושלים ששפת ההוראה הבלעדית בה תהיה העברית (אני מביט ברשימות הכי בליוגרפיות שאני ועמיתי נותנים לסטודנטים שלנו, ופורץ בצחוק גדול).

ועד הלשון (לימים "האקדמיה ללשון עברית") ואגודת המורים נקטו במשך שנים ארוכות עמדה טררנית-קיצונית. בזירה הציבורית העברית אף נכפתה באמצעים אלימים, כגון גידור שומרי השפה, ובאמצעים פוליטיים אשר הביאו בספטמבר 1923 להכרה בעברית כאחת משלוש השפות הרשמיות של פלשתינה-א"י הקולוניאלית.

ספרו של פרופ' ברוך קימרינג (יחד עם יואל מגרל) "הפליטנים – עם בדיווציות" ראה את הוצאת ספר

בוז התרבות

המשך מעמ' 4

הניסיון היה לא רק לאכוף את העברית כשפה יחידה, אלא גם לכפות שפה גבוהה תקנית ואחידה, תוך כדי מלחמת חורמה בכל מישלב, אילו היה הדבר תלוי רק במוסדות השפה הרשמיים, התרבותה של העברית היתה נמנעת ובכך גם היתה נשארת בתפקידה המסורתי כשפת אליטה צרה. ניר סבור כי בעוד שהמהגרים היו מוכנים לקבל את הדיקטטורה הלשונית, ילדיהם ה"צברים" הם שמרדו בלשון התקנית ופיתחו שפה חיה משלהם. זו ההנחה המקובלת, אך היא עדיין אינה מגובה במחקר של ממש. מלבד הפרקים הקונצפטואליים והאחרים שכבר הוזכרו, כולל הקובץ סקירות על הקמת מסגרות תיאטרון (שמעון לב-ארי), מוסיקה, שבתוכה ראוי להזכיר את האורטוריה כחזון התנ"כי (יהואש הירשברג), את בניית הספריות (ר' שידורסקי), פרק מצוין של גילה בלס על אגודת הציירים והפסלים ופרק על השיר הארץ־ישראלי (נתן שחר), על עיתונות וספרות הילדים, קולנוע (משה צימרמן), מחול (גיאורא מנור) וגרפיקה שימושית (ב' דונר; קריאת חובה). לעומת זאת אין פרקים או סעיפים נפרדים על בצלאל ועל התרומה או העדר התרומה של האוניברסיטה העברית לתרבות המקומית. יש פרק טוב על הספרות הלא־קאנונית (זהר שביט), אך איננו יודעים דבר על מכלול התרבויות ה"מקומיות" האחרות, לרבות התרבות ה"סלונית" של הבורגנות, התרבות של ה"יישוב הישן" הספרדי והאשכנזי ובעיקר התרבות הערבית, ועל יחסי הגומלין ביניהן לבין התר-

בות ה"הגמונית". גם איננו יודעים כיצד התלבשו כאן, מה אכלו בתקופות השונות, כיצד נסעו בתוך הארץ ואיך תינו אהבים או קיללו. יש לקר בץ אינדקס שמות מצוין והרבה נספחים חשובים, אך מדוע אין אינדקס של נושאים ומוסדות? ולמרות מגבלות אלה, זהו קובץ חשוב מאין כמוהו. לסיום, יש להדגיש כי בתקופה ה"יישובית" לא רק נבנו שפה ותרבות מסביבה, אלא, כאמור, גם הומצאה לאומיות "עברית" חדשה על מערכת מושגיה, ונכפתה על התושבים היהודים בתוך כוונה תרבותית ואתנית ותוך כדי סלקציה של ההגירה אליה. כך נבנו גם האתוסים והמיתוסים הבסיסיים שכותבי הספר שלפנינו, בנוקטם גישה מוסרית־כלכלית, לא יכלו (ואולי גם לא רצו) לטפל בתהליכי היווצרותם, לא כל שכן בתוכנם. עוד רבה מה שהכותבים והחוקרים בכרך שלפנינו לא נתנו עליו את דעתם הוא שהאבות המייסדים של הלאומיות העברית, מעצם בתירתם כ"ארץ הקודש" כיערם הטריטוריאלי ובשפת הקודש; העברית, כשפת הריבור בטריטוריה זו, הניחו פצצה מתקתקת בלב התרבות החילונית שניסו ליצור, משום שאימצו מושגים ודרכי חשיבה שהיוו את סתירתה. שכן אפילו השפה העברית המחולגת לחלוטין, שהפיכתה לשפת יוסים מיוחדת ל"יהודי החופשי" אליעזר בן־יהודה, היתה טעונה יסודות של משיחיות דתית אפוקליפטית וגרשום שלום, למשל, הכחין בהם. כבר ב-1926 כתב לפרנץ רוזנצווייג: "האנשים פה (ב"ארץ ישראל") אינם יודעים את משמעות מעשיהם. סבורים הם שהפכו את העברית לשפה חילונית, שחיי לצו מתוכה את העוקץ האפוקליפטי. אבל זאת אינה האמת... כל מלה שלא נוצרה סתם ככה מחדש אלא נלקחה מן האוצר הישן והטוב", מלאה עד גדותיה בחומר נפץ (...). אלוהים לא ייוותר אילם בשפה שבה השביעו אותו אלפי פעמים לשוב ולחזור אל חיינו".